

TAEDEMAN, MAN VAN DE TAAL, SCHATBEWAARDER VAN DE TAAL

JOHAN DE CALUWE

GEORGES DE SCHUTTER

MAGDA DEVOS

JACQUES VAN KEYMEULEN

[REDACTIE]

Dit is een uitgave van
de Vakgroep Nederlandse Taalkunde Universiteit Gent in samenwerking met
Academia Press

Eekhout 2
9000 Gent
Tel. 09/233 80 88
Fax 09/233 14 09
info@academiapress.be
www.academiapress.be

De uitgaven van Academia Press worden verdeeld door:

J. Story-Scientia bvba Wetenschappelijke Boekhandel

P. Van Duyseplein 8
B-9000 Gent
Tel. 09/225 57 57
Fax 09/233 14 09
info@academiapress.be
www.academiapress.be

Ef & Ef
Eind 36
NL-6017 BH Thorn
Tel. 0475 561501
Fax 0475 561660

Johan De Caluwe * Georges De Schutter * Magda Devos * Jacques Van Keymeulen [red.]
Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal
Gent, Vakgroep Nederlandse Taalkunde-Academia Press, 2004, 1111 p.

Grafisch ontwerp & omslag: Rieke MP Willems

ISBN 90 382 0651 8
D 2004/4804/78
U 589
NUR1 620

© De auteurs

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van
druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

2009.02.0027

VOLKSNAMEN VAN PASEN TOT PINKSTEREN

DE STRUCTUUR VAN ETNOBOTANISCHE NAAMGEVING

Terwijl regenwouden gekapt worden, verdwijnen dicht bij huis de bomen langs de wegen. De natuur delft het onderspit en langzamerhand worden tuinen vervangen door plantenbakken op balkons en stoepen. Toch neemt intussen de aandacht voor de natuur niet af, want het aantal plantenboeken groeit gestaag.

Het determineren van planten is voor leken geen eenvoudige zaak. Het onderkennen van bloemformules, asstandige zaadlijsten, bovenstandige vruchtbeginsels, gevorkte bijschermen, kroonslippen of 2-lippige gespoorde bloemkronen (bijv. Sijkens 1960) vereist de nodige plantenkennis. Echte flora's kunnen kennelijk alleen nogmaar gehanteerd worden door kenners en zelfs de talloze malen herdrukte schoolflora's, zoals de *Geïllustreerde flora van Nederland* van Heimans (1960), vereisen de hulp van de leerkrachten.

In veel flora's zijn de beschreven planten tegenwoordig dan ook niet botanisch geordend maar op de kleur van de bloemen, de groeiplaats, bloeitijd, milieu van voorkomen of medisch dan wel keukengebruik (bijv. Godet 1993, Hawthorne 2000, Root 1982) en nog zoveel meer. Ze sluiten kortom meer aan bij de aanwezige kennis en bij het algemeen herkenbare uiterlijk en bij eigenschappen.

Ook de gevarieerde volksnaamgeving van planten gaat voor een groot deel terug op het herkenbare en op de aanwezige kennis. De benoemingsprincipes hebben dan ook een geheel eigen structuur met de meest onverwachte niet-botanische invalshoeken.

Toch bestaat er verband tussen al die gevarieerde volksnamen. Ze slaan op één plant en hebben zo onderlinge samenhang, maar voor verschillende planten sluiten ze elkaar uit binnen één dialect. Worden dezelfde namen binnen een dialect toch voor verschillende planten gebruikt, dan zijn het eerder groeps- of soortbenamingen volgens etnobotanische principes. Dat is natuurlijk het geval bij overeenkomstige planten in dezelfde botanische familie, zoals bijvoorbeeld de groeiwijze en de bloemvorm van de haagwinde en de akkerwinde (beide uit de familie der Convolvulaceae) en de zaaddoos bij de klaproos en de slaapbol (beide uit de familie der Papaveraceae). Deze planten hebben zoveel volksnamen gemeen dat men moet constateren dat ze eigenlijk pas op in detail van elkaar onderscheiden worden, bijvoorbeeld door middel van nadere specificaties zoals formaat, groeiplaats of kleur.

Het verschijnsel van overeenkomstige volksnamen doet zich echter ook voor bij planten die niet tot dezelfde botanische familie behoren. Daarvoor zijn er uiteenlopende oorzaken, waarvan ik er hier enkele wil demonstreren. De vorig jaar verschenen bibliografie *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen* (Brok 2003) geeft de primaire en secundaire literatuur hierover. Het materiaal dat ik gebruik is vooral afkomstig uit de door mij opgezette database *Nederlandse volksnamen van planten*. Ik ga daarbij niet in op details, maar op het door mij bedoelde principe van de volksnaamgeving.

Groeiwijze

De klimmende en windende groeiwijze van planten heeft een grote invloed op de volksnamen.

Een van de meest sprekende namen is wel *klimop*. Ze laat niets te raden over en is in de officiële nomenclatuur toebedacht aan de *Hedera helix*. In de volksnaamgeving is dat nog geen reden om niet ook andere klimmende planten zo te noemen en inderdaad kan men verspreid over het hele taalgebied *klimop* en *klimmer* voor allerlei klimmende planten aantreffen, zoals voor de wilde wingerd, de Oostindische kers, de bosrank, de heggerank en de haag- en akkerwinde. De windende groeiwijze levert anderzijds voor zowel de haagwinde, de klimop, de zwaluwtong als het warkruid de namen *winde*, *wind-om*, *wind-op* en *windsel* op. Het is duidelijk dat hier eerder sprake is van soortnamen.

Groeiplaats

De groeiplaats in het koren leidt tot de benaming *korenbloem* voor zowel de klaproos, de korenbloem, de bolderik als het echte knopkruid. Sterker nog, al deze planten dragen daarnaast samen de meer specifieke benaming *roggebloem*. Daar staat weer tegenover dat uitsluitend de korenbloem *tarwebloem* genoemd wordt.

Zowel de bosanemoon als het lelietje-van-dalen dragen de volksnaam *bosbloem*. Net zoals het madeliefje en de margriet beide *weibloem* genoemd worden. De groeiplaats blijkt ook in al deze namen als soortnaam te functioneren.

Medische aspecten

Met de benamingen *zere-ogenbloem* of *zeeroog* worden verschillende planten aangeduid. Onder andere de valse en echte kamille, de klaproos, de haagwinde en het duizendblad, om de belangrijkste te noemen.

Deze werking spreekt ook uit de benamingen *kwade-ogenbloem* voor de klaproos, de echte kamille en de bosanemoon en *blindebloem* voor de bosanemoon, de haagwinde en de klaproos.

Opvallend is dat deze benamingen voor verschillende planten in bepaalde streken vaak náást elkaar voorkomen, bijv. in Noord-Holland voor de klaproos *blindebloem* en *zeeroog*, voor de valse en echte kamille, de klaproos, de echte koekoeksbloem en de haagwinde *zere-ogenbloem*.

Deze groep benamingen wijst enerzijds op de heilzame werking in verband met oogkwalen. Anderzijds kunnen ze ook wijzen op de schadelijke werking ervan voor de ogen of op het veroorzaken van nachtblindheid (Marzell I, 288). De omkering van deze werking is mogelijk door het ondoorzichtige karakter van dit soort namen (Brok 1991, 108-109).

Bloeitijd

Vaak verwijzen de benamingen naar de bloeitijd via bepaalde kerkelijke feesten, zoals *pinksterbloem* (of *sinksenbloem* in het Nederlandstalige deel van België), *paaslelie* en *kerstroos*. Vooral Pasen, waarvan de datum op zijn vroegst valt in de laatste week van maart en op zijn laatst in de laatste week van april, en Pinksteren, dat kan vallen van midden mei tot midden juni, komen vaak als tijdsaanduiding in plantennamen voor in de streken waar deze feesten gevierd worden. In het *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten* (Heukels 1907) worden maar liefst 23 verschillende plantensoorten wel ergens met de naam *pinksterbloem* aangeduid en dan zie ik nog af van het eigenlijk identieke *sinksenbloem*.

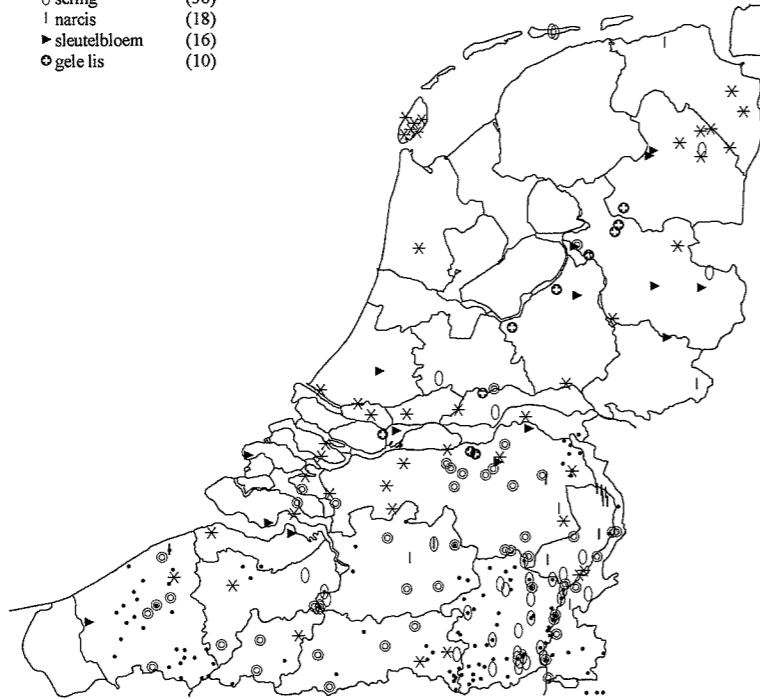
De twee kaarten *pinkster*, *-sinksenbloem* geven een duidelijk beeld van de planten die deze volksnamen dragen. Kaart 1 geeft uitsluitend de planten die minstens dan tien maal werden opgegeven. De cijfers tussen haakjes zijn het aantal voorkomens. Kaart 2 geeft het voorkomen van deze namen voor de pinksterbloem zelf en demonstreert dat de naam *pinksterbloem* kennelijk vanuit de cultuurtaal in de Nederlandse dialecten terecht is gekomen. Wie dus meent dat de volksnaam *pinksterbloem* alleen maar kan slaan op die weideplant met lila bloempjes (*Cardamine pratensis*), zal opkijken van Kaart 1 en er bij het overige materiaal achter komen dat zelfs de bloeiende brem op diverse plaatsen zo genoemd wordt, o.a. in Drente (9x).

In de periode die verliep tussen deadline en correctie van deze bijdrage breidde mijn materiaal zich uit met betrekking tot de boterbloem. Liefst 22 maal heb ik de benaming *pinksterbloem* ervoor aangetroffen in Zeeland, dus wie wil kan kaart 1 nog zelf completeren.

De kaart *paasbloem* geeft een beeld van de planten die deze naam dragen volgens de genoemde principes. Merk op dat de kaarten *paasbloem* en *pinkster*-, *sinksenbloem* elkaar wat aangeduide planten betreft gedeeltelijk overlappen (narcis, sleutelbloem, sering, pinksterbloem), maar evenzeer verschillen van elkaar (madeliefje, pioen, margriet, koekoeksbloem, gele lis) en dan zie ik nog af van de geografische verspreiding.

pinkster-, sinksenbloem (1)
(planten die deze naam dragen)

- pioen (131)
- ⊙ margriet (55)
- * koekoeksbloem (43)
- sering (36)
- ! narcis (18)
- ▶ sleutelbloem (16)
- ◊ gele lis (10)

Homonymie

Planten kunnen ook nog benamingen hebben, die eigenlijk eerder horen bij andere planten zónder dat ze op elkaar lijken. De overeenkomstige volksnamen berusten dan niet op fysieke overeenkomst tussen planten, maar zijn uitsluitend gebaseerd op een taalkundige overeenkomst. Ze berusten namelijk op semantische beïnvloeding veroorzaakt door klankverwantschap of homonymie: door een puur toevallige naamsovereenkomst van twee planten kan de ene plant benamingen van de andere plant overnemen.

Van dit verschijnsel zijn verschillende voorbeelden te vinden: bijvoorbeeld de volksnamen *jasmijn* en *duimpje* voor de anjer, die eigenlijk namen voor de sering zijn. Zowel de sering als de anjer, waarvan onderlinge verwarring op grond van het uiterlijk absoluut uitgesloten is, dragen om zeer verschillende redenen volksnamen, die te maken hebben met de kruidnagel. De sering, omdat de bloemetjes ervan lijken op kruidnagels, de anjer, omdat de bloemen naar kruidnagels ruiken. Beide planten dragen daardoor volksnamen van het type *kruidnagel*,

pinkster-, sinksenbloem (2)
(planten die deze naam dragen)

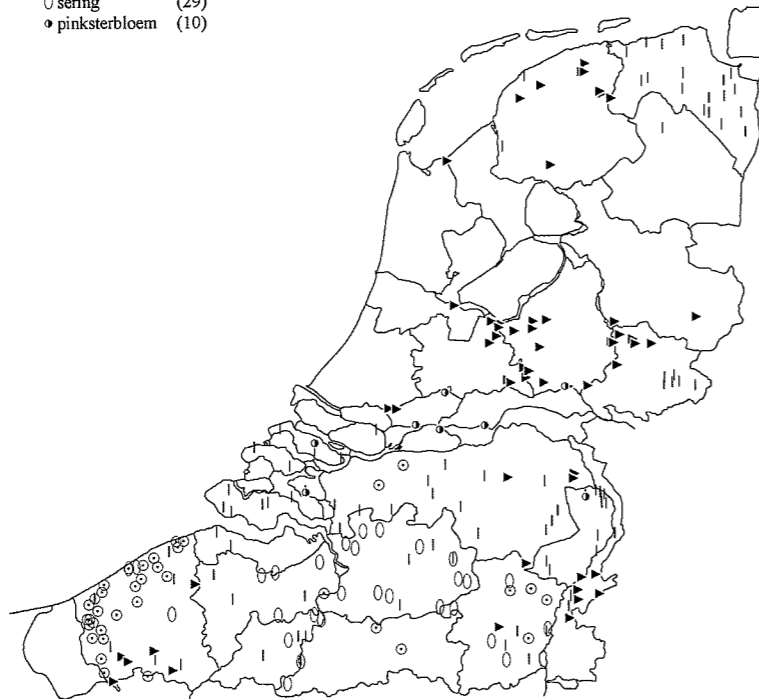
- ◊ pinksterbloem (1072)

nagel en dergelijke. In een streek waar deze namen samenvallen, in dit geval in de provincie Oost-Vlaanderen, kan het gebeuren dat de anjer dan ook met andere ter plaatse bekende volksnamen voor de sering aangeduid gaat worden, met *jasmijn* of *duimpje* dus. Een ander voorbeeld is de naam *eulenteul* (uit *holunder*) voor de muurbloem op de grens van het Zuidlimburgse gebied, waar de vlier (*Sambucus nigra*) met benamingen van het type *holunder* aangeduid wordt. Vanwege de vele uit *violier* ontstane *vlier*-benamingen voor de muurbloem in dit gebied ging de benaming *eulenteul* van de vlier hier over op de muurbloem. Zo ook de Oostvlaamse volksnamen *vlinderbloem* en *vlierink* voor dezelfde plant juist in het gebied, waar de vlierboom *vlinderboom*, met *vlinderbloemen*, en *vlierink* genoemd wordt.

paasbloem
(planten die deze naam dragen)

┆ narcis	(105)
▶ sleutelbloem	(76)
○ madeliefje	(44)
○ sering	(29)
● pinksterbloem	(10)

Verdriet

Er bestaat geen fysieke overeenkomst tussen de groente schorseneren, het lastige onkruid klein of kaal knopkruid en de Chinese bruidssluijer, een snelgroeiende klimplant. Dit blijkt ten overvloede uit hun botanische namen *Scorzonera hispanica*, *Galinsoga parvifolia* en *Polygonum aubertii*. In de volksnaamgeving echter benaderen deze planten elkaar wel degelijk:

- * De schorseneer heet *keukenmeidenverdriet* in Amsterdam.
- * Het klein knopkruid heet *buurmansverdriet* in Eefde en *Wegmansverdriet* in Leek.
- * De Chinese bruidssluijer heet *schildersverdriet* in Drente, Uffelte, Nijeveen en Pamel.

Het gemeenschappelijke element *-verdriet* is in deze samenstellingen als het ware de familienaam (genus- of geslachtsnaam) en de voorafgaande elementen zijn de voornamen (species- of soortnaam). Ze dragen een overeenkomstige familienaam, omdat ze alle drie op een bepaalde manier verdriet berokkenen:

- * De schorseneer, omdat *keukenmeiden* bij het schoonmaken ervan plakkerige en zwarte handen en nagels krijgen.
- * Het knopkruid, omdat het doorwoekert naar de tuin of het land van de *buurman*, met name dat van de in Leek woonachtige kweker *Wegman*, wiens grond dermate overwoekerd werd door knopkruid dat hij zijn kwekerij weg deed, omdat hij tegen dit onkruid niet vechten kon.
- * De Chinese bruidssluijer, omdat deze plant het houtwerk en dakgoten van huizen overwoekert en het werk van de *schilder* bemoeilijkt.

We kunnen hieruit concluderen dat de “fantasierijke” volksnaamgeving wel degelijk gestructureerd is, maar een volstrekt eigen samenhang heeft.

Lamsoren

Ingewikkelder en anders ligt de situatie bij het lamsoor (*Limonium vulgare*) en de zulte of zeeaster (*Aster tripolium*), die beide op de Zeeuwse schorren voorkomen en, hoewel ze uiterlijk zeer verschillen, in het Zeeuws toch beide *lamsoren* genoemd worden, dus met dezelfde “voor- en achternaam”. De oorzaak van deze gemeenschappelijke naam is gelegen in het feit dat de bladeren van de zulte, als deze nog jong is, sterk lijken op de bladeren van het lamsoor. Dat ze beiden ook nog eens los verkocht worden en als groente gegeten worden, heeft daar natuurlijk alles mee te maken en zeker het feit dat ze qua vorm op de oortjes van lammetjes lijken. De volksnaamgeving gaat zo dus zelfs over tot vereenzelviging van twee totaal verschillende planten.

Conclusie

Het is veel te simplistisch om bij overeenkomst van volksnamen van verschillende planten te spreken van botanische verwarring of onkunde. Het feit dat deze overeenkomst niet willekeurig is, maar wel degelijk geconditioneerd, betekent dat het onderscheid tussen bepaalde planten ondergeschikt kan zijn aan hun onderlinge overeenkomst. In feite duiden overeenkomstige namen daardoor eerder een soort in zijn geheel of een categorie aan dan elke afzonderlijke plantensoort die daar deel van uitmaakt. Zolang er geen praktische noodzaak tot verder onderscheid is, geeft dat ook geen problemen. Goossens heeft aan de hand van de overeenkomstige benamingen *herik*, *hering* en *zemp* voor de herik en de knopherik in de beide Limburgen meer dan eens gewezen op de enkel- en veel toepasselijkheid van betekenaars op de taalkaart en daarmee dit principe gedefinieerd (Goossens 1964; 1988).

De paragrafen Homonymie, Verdriet en Lamsoren demonstreren tenslotte de onuitputtelijke creativiteit van de etnobotanische naamgeving. Men zou er vele jaren mee bezig kunnen zijn.

Bibliografie

BROK, H.

(1991), *Enkele bloemnamen in de Nederlandse dialecten. Etnobotanische nomenclatuur in het Nederlandse taalgebied*. Amsterdam (Meertens Instituut).

BROK, H.

(2003), *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen*. Tongeren (Michiels).

GODET J.-D.

(1993), *Planten van Europa: kruiden en heesters*. Antwerpen (Standaard Uitgeverij).

GOOSSENS J.

(1964), 'Enkel- en veeltoeepasselijkheid van betekenaars op de taalkaart', in: *Taalgeografie en semantiek. Lezingen gehouden voor de Dialectencommissie der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen op 27 december 1962 door dr. J. Goossens en dr. Jan van Bakel*. Amsterdam (Noord-Hollandische Uitgevers), 3-27.

(1988), *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des Südöstlichen Niederlands: "Fränkischer Sprach-atlas". Erste Lieferung. Textband*. Marburg, 95 -108.

HAWTHORNE

(2000), *Schaduwplanten*. Tielt (Terra / Lannoo).

HEIMANS

(1960), E. Heimans / H.W. Heinsius / Jac. P. Thijsse: *Geïllustreerde flora van Nederland (...)*. Amsterdam /Djakarta (Versluys N.V.). Twintigste druk.

HEUKELS H.

(1907), *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten*. [Amsterdam] (Versluys). Reprint: Utrecht (KNNV)1987.

MARZELL H. EN H. PAUL

(2000), *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig / Wiesbaden (Hirzel / Steiner) 1943-79. Reprint Köln (Parkland Verlag).

ROOT W.

(1982), *Het grote keukenkruidenboek. Kruiden en specerijen en hun betekenis voor ons voedsel*. Ede (Zomer & Keuning)

SJIPKENS B. EN F.E. BOEREM A

(1960), *Plantbeschrijvingen*. Groningen (Noordhoff N.V.). Zesde druk.